Проф. др Младен ЛАЗИЋ

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ У СРБИЈИ

1. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ЗА АНАЛИЗУ: ПРИСТУПИ ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ТРАНСФОРМАЦИЈИ

Постоје различите класификације теоријских приступа постсоцијалистичкој трансформацији. Најшире прихваћена је она која дели ове приступе на две подгрупе, с обзиром на средишњи појам који се користи у анализи савремених средњоевропских и источноевропских друштава. То су појам „транзиције" и „зависност од пређеног пута – path dependency" (Dobry, u Dobry, ed. 2000: 4). Пример другачије класификације, на основу четири различите интерпретације посткомунизма – као изградње слободног друштва на основу слободног тржишта, теореме о немогућности истовремене демократске и тржишне трансформације, тезе о тешкоћама због лењинистичког наслеђа и тезе о позитивном доприносу комунистичке прошлости – може се наћи у Greskovits, у Dobry, ed. 2000: 20-23. Узгред, скорије инсистирање неких – средњоевропских – аутора, на томе да је расправа о општим претпоставкама постсоцијалистичког преображаја сада већ увелико превазиђена, нимало не погађа ово опште методичко испитивање, као што ће се одмах видети!. Првобитна теза о транзицији – која је имплицирала мање-више директно (неизбежно) укључивање привремено „девијантних" друштава у јединствени прогресивни ток модерне (капиталистичке) историје, усвајањем савремене тржишне економије и демократије – била је широко критикована због свог наивног једнолинеарног детерминистичког погледа на историју, тако да не заслужује даљи коментар. Биће довољно ако се напомене да је она представљала поједностављен израз тријумфалистичке Западне идеологије (након победоносног завршетка хладног рата). У исто време, међутим, због њеног наглашавања улоге актера и оптимистичне обојености, она је би-

ла веома корисна за масовну мобилизацију становништва у земљама средње и источне Европе током прве фазе друштвене трансформације.

У оквиру приступа који је познат под називом зависност од пређеног пута (види његову најразвијенију верзију у Stark и Bruszt, 1998), реаговало се на сирову идеологичност тезе о транзицији, и то тако што се наглашава историјска специфичност како друштава која се мењају (различити облици претходно постојећих комунистичких модела) тако и друштава која се покушавају подражавати (различити облици капитализма). Ова врста историјске перспективе је нарочито била корисна за елитне актере промена у „најнапреднијим" земљама средње и источне Европе, и то на одређеном степену „транзиције", наиме, у време када су ти актери покушавали да одаберу стратегију друштвених промена и да имплементирају оне типове политичких мера који су најпогоднији за поједине државе (облици, брзина и обим приватизације, улога банака, положај синдиката итд.). Међутим, начин на који је, у оквиру тог приступа, у теорију била поново уведена историја био је с правом критикован због неколико озбиљних недостатака, међу којима треба поменути: пренаглашавање специфичности различитих „путева", потцењивање директних утицаја западних институција (националних и међународних, политичких и економских, владиних и невладиних итд.), претерано придавање важности феноменима који су у основи пролазни, а посебно инсистирање на националним перспективама, при чему се занемарује најзначајнија тенденција у савременом капитализму – глобализација (уп. Boehle, у Dobry, ed. 2000: 245-6). Овде није на одмет поменути да је средњорочној историјској перспективи, коју нуде аутори у оквиру приступа „зависности од пређеног пута", комплементарна знатно дугорочнија перспектива, која се појављује у оквиру моделу „сукоба цивилизација" (Huntington, 1993). Овај модел такође прави разлику између различитих „случајева" транзиције – католичке земље наспрам православних земаља итд. – али на начин који скоро потпуно окамењује историју (утемељујући развојну перспективу у традиције које су успостављене вековима раније).

Јасно је да друштвена трансформација у земљама средње и источне Европе мора да се интерпретира у оквирима које намеће модерни капиталистички систем – што имплицира савремене глобализацијске тенденције – као и у перспективи дугог трајања (Brodel), која међусобно повезује опште и појединачне карактеристике, како историјских система тако и одређених земаља. Ово значи да је капитализам променљив, хијерархијски систем, у коме се доминантни начин производње друштвеног живота (ситуиран до сада – али не обавезно и у будућности – у оквире одређених територија/држава) комбинује са различитим, па чак и супротним, али подређеним, облицима (полу/периферијским: нетржишни односи; недемократски политички системи итд.). Следствено томе, у овој интерпретацији, постсоцијалистичка трансформација значи – уопштено

говорећи – *реинтеграцију средњо- и источноевропских земаља у капиталистички (светски) систем*. Глобализација се, у оквиру тог становишта, појављује као један од *узрока* овог процеса, док њу саму тај процес такође снажно стимулише. И затим, ово опште кретање значи да ће се различите земље укључити у капиталистички систем на различитим нивоима његове хијерархијске структуре, у зависности од великог броја чинилаца (преткомунистичке и комунистичке прошлости, способности елите, интереса западних сила итд.). Даље, ово значи да ће важне разлике карактерисати не само „путеве" трансформације у земљама средње и источне Европе него и њихове (привремено стабилне) коначне резултате. Стога, ако се каже да се земља може успешно реинтегрисати у глобални капиталистички поредак, а бити неуспешна у увођењу тржишне економије и демократије, то не значи да се износи парадоксална, већ јасна чињенична тврдња.

2. БЛОКИРАНА ТРАНСФОРМАЦИЈА У СРБИЈИ

Свака анализа постсоцијалистичке трансформације у Србији (узете у целини, или у било ком посебном аспекту) мора имати у виду претходне методичке напомене. Такође, таква анализа мора узети у обзир чињеницу да је постсоцијалистичка трансформација у овој земљи била драстично успорена, и то дуже од једне деценије, периодом „блокиране трансформације" током владавине Слободана Милошевића и његове Социјалистичке партије (СПС). Под „блокираном трансформацијом" подразумевам процес у коме је „друштвени *монопол* (бившег Савеза комуниста) замењен међусобно повезаним положајима економске и политичке *доминације,* с циљем да се одложи развој тржишне економије и политичког такмичења" (Лазић, у Higley and Lengyel, eds. 2000: 130). Ову доминацију су углавном били остварили чланови бивше владајуће групе и користили су је за конверзију, у великим размерама, претходног монополистичког друштвеног положаја у економски (приватан) капитал. Исход тог процеса је био следећи: према резултатима истраживања која су изведена 1993. и 1997. године, највећи удео (у поређењу са осталим земљама средње и источне Европе) кадрова старе „номенклатуре" међу припадницима нове економске елите – око две трећине њих! – био је присутан у Србији, средином деведесетих (Лазић, у Лазић ур. 2000).

Nota bene: чињеница масовне конверзије капитала сама по себи сведочи да период блокиране трансформације није значио апсолутно замрзавање системских промена. У оквиру политичког подсистема, у земљи је тако, још крајем 80-их, успостављен вишепартијски поредак, а избори на којима су опозиционе странке покушавале да уклоне Милошевића и СПС са власти одржавани су редовно. Као последица тога је још од 1993. па на даље, СПС у српском парламенту морала да формира коалиционе

владе, пошто на изборима није могла да освоји већину гласова. Крајем 1996. године опозиција је освојила локалну власт у свим великим градовима Србије, а 2000. године су СПС и Милошевић поражени на изборима упркос значајном степену њихове репресивне контроле, те дефинитивно смењени с положаја. Када је о економији реч, у Парламенту је више пута усвајан и модификован закон о приватизацији, а приватно власништво и тржишна привреда добили су пуни легитимитет. Иако је реални процес приватизације током десетак година једва одмакао од почетка (а утолико уколико јесте, служио је првенствено томе да омогући конверзију позиционе моћи владајуће групе у економски капитал), ослобађање тржишних механизама довело је до бујања самониклог приватног сектора. У њему је стваран све већи део ГНП, али су и акумулисана богатства (у формалном и неформалном сектору, на легалне и илегалне начине), која су омогућила све бржи успон нове предузетничке елите. Тако се, 1997. године (у поређењу са 1993. годином), међу елитним предузетницима чешће налазе они који су до новог статуса доспели са ситнопредузетничких, а поготово стручњачких положаја, док је проценат некадашњих директора државних предузећа међу њима значајно опао (са 40% на 23% – уп. Лазић, у Лазић, ур. 2000: 39). Најзад, одређене слободе су бесумње биле освојене у јавној сфери. Уз државно контролисане медије, трајно су опстајали како опозициони тако и независни медији, локалног, али и националног значаја (новине, телевизијске и радио станице). Уз све политичке, полицијске, судске, економске и друге притиске, они су успевали да се одрже и омогуће конституисање, па и ширење, алтернативних вредносних и политичких оријентација. С тим у вези треба поменути и процес бујања организација цивилног друштва, које су, заједно с поменутим медијима, имале кључни значај у мобилизацији становништва на промене – и то прво у случају „генералне пробе" рушења Милошевићевог режима, током двомесечних грађанских (а у случају универзитета тромесечних) масовних демонстрација због покушаја крађе резултата локалних избора 1996/97. године, а затим и у коначном изборном окршају 2000. године.

Као што се из ове сажете анализе може видети, блокирана трансформација у Србији представљала је изразито сложен процес, у којем су задржавање старих и успостављање нових друштвених односа, као и преображај старих те формирање нових актера, били неразмрсиво испреплетени. Стога нипошто није довољно рећи да су промене које су се одвијале биле ограничене, и то како по својим домашајима тако и по брзини (избори нису били у задовољавајућој мери слободни и фер, економија је остала углавном у рукама државе и није била реструктурисана, јавни живот је био под сталном репресијом режима). Њихов резултат је било друштво оптерећено експлозивним противречностима. Наиме, блокирана трансформација, комбинована са спољашњим чиниоцима (ратови и

међународне санкције), произвела је следеће последице, до краја 90-их: ГНП је драстично опао, на једну трећину у односу на ниво из 1989; готово целокупно становништво је било осиромашено; друштвене неједнакости су драстично порасле; релативна технолошка заосталост је постала апсолутна; аномија се ширила по целокупном друштву; лични егоизам – у условима борбе за опстанак – у потпуности је маргинализовао јавне интересе (смањујући организационе могућности политичких партија, синдиката и других организација; уп. подробну анализу економских, политичких, друштвених и културних последица блокиране трансформације у Србији у Лазић, ур. 2000).

3. САДАШЊЕ ПРЕПРЕКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

Имајући у виду претходна два елемента: општи појам постсоцијалистичке трансформације (дефинисан као реинтеграција земаља средње и источне Европе у хијерархијску структуру глобализујућег капитализма), и особени историјски „пут" блокиране трансформације у Србији током 90-их, може се покушати да се да сажета анализа услова тренутног „деблокираног" процеса демократских и капиталистичких промена у земљи. Моја почетна хипотеза је следећа. Перспективе промена у Србији су, управо због комбинованог деловања општих услова трансформације и конкретно-историјских околности у земљи, посебно снажно обележене амбиваленцијама: фактори који чине демократску и капиталистичку трансформацију могућом, оптерећени су елементима који трансформацију ограничавају и могу чак обрнути њен ток. Која од противречних тенденција ће преовладати, зависи од многих – унутрашњих и спољних – актера, а најзначајнији од њих је српска политичка елита (која је најважнији актер трансформације као и у свим земљама средње и источне Европе). Сада ћу укратко испитати неке од најзначајнијих ограничавајућих чинилаца трансформације у различитим друштвеним подсистемима.

А. ПОЛИТИЧКИ ПОДСИСТЕМ

аа. *Држава*. Који год ниво је процес глобализације тренутно постигао, јасно је да је основна „јединица" трансформације у средњој и источној Европи (на пољу политике, али и економије!) и даље национална држава. (Да би се поткрепила ова тврдња, довољно је овде подсетити на различите стратегије „транзиције" у различитим земљама овог дела Европе, као и на чињеницу да се политика Европске уније, нпр. према властитом проширењу на Исток, дефинише према свакој земљи-кандидату понаособ.) У овом смислу, контрола територије и становништва, способност да се прикупља порез и да се буде субјект у систему међународних односа, и даље представљају предуслове делотворне државе, без којих је

немогуће применити било коју конзистентну и одрживу стратегију трансформације. (Одсуство било које од поменутих „функција" значи дубоку политичку кризу, која се непосредно преноси на економију, тако што несумњиво ограничава или онемогућава међународне зајмове, инвестиције итд. и на тај начин блокира транзицију у капитализам).

Као што је био случај и у време Милошевићеве власти, тако ни после демократских промена, ни на федералном ни на републичким нивоима, државе не испуњавају те претпоставке. Пре свега, оне немају јасно одређене територије а, следствено томе, ни становништво. Апарати федералне државе не контролишу територију ни становништво Црне Горе и не могу да сакупљају порезе у том подручју, док црногорска политичка елита мора да толерише југословенску армију у свом „сопственом дворишту". Уз то, могућност деловања црногорских власти на плану међународних односа се, после пада Милошевића, у знатној мери сузила: њихови ранији неформални облици парадржавних односа са међународним институцијама су видно редуковани, а притисак Европске уније за опстанак федералне државе сада је заменио раније прећутно подстицање њеног распада. С друге стране, Косово је званично, према Резолуцији 1244 Савета безбедности УН, део српске-југословенске територије. На њему, међутим, српски апарати власти немају никакву контролу (чак ни у северном делу Митровице, нпр. где српско становништво још чини већину), а будући статус овог међународног протектората је неизвестан.

Јасно је да било какво стабилно решење за ове проблематичне тачке неће бити ускоро пронађено. У случају Црне Горе, кључна је чињеница то што су ставови становништва о пожељном облику државног статуса дубоко подељени. Уз сву дугогодишњу пропаганду владајуће елите, број присталица независне државе није успевао да значајније пређе половину одраслог становништва. (Према различитим истраживањима, од којих су многа имала вредност само као пропагандне поруке група на власти, тај се број кретао између 40% и 60%. Међутим, ни на врхунцу моћи, током 2000 године, црногорски председник Мило Ђукановић није могао са сигурношћу да рачуна на натполовичну бирачку подршку за пројекат независности, тако да се није усудио да распише референдум који је непрестано најављивао). Једну од главних препрека за успех „блока за независност" чини неформираност националне свести становништва Црне Горе. Није много већи број оних Црногораца који себе сматрају припадницима посебне етничке групе, од оних који се изјашњавају као припадници српског етничког корпуса. Јасно је да се, с обзиром на национално саморазумевање, у значајнијој мери формира и однос према државној самосталности. А то даље значи и да ће било које решење проблема црногорске државности: југословенска конфедерација/федерација или суверена држава, бити сматрано нелегитимним од стране значајне мањине. (Резултати обимног и солидног емпиријског истраживања националне

свести црногорског становништва и односа према државној самосталности могу се наћи у Ђукановић ет. ал. 2001).

Наравно, суштински елемент територијалних проблема у Србији је жеља албанске популације на Косову да се отцепи и формира самосталну државу. У политичкој науци одавно је познато да је готово немогуће одржати стабилну демократску владу, у околностима у којима унутар граница државе постоји велика нелојална мањина, нарочито ако она заузима компактну територију (нпр. Dahl, 1979; Lijphart, 1977). Албанци су у Југославији показивали много пута током 20. века, чак и за време комунистичког режима, да су спремни да се боре (користећи сва средства) за свој суверенитет на Косову, тако да би покушаји да се та територија сачува унутар државе Србије нужно довели сваку владу до широке употребе средстава насиља. (Ово такође вероватно може да очекује и међународна заједница, уколико покуша да задржи контролу над покрајином на исувише дуги период, и уколико коначно не реши проблем суверенитета према очекивањима локалног већинског становништва.) С друге стране, сепарација Косова би озбиљно ослабила легитимитет садашње демократске власти у Србији, јер велика већина становништва овде сматра да покрајина припада историјски, и према међународном праву, Србији. Стога би „губитак" покрајине био сигурно представљен као „издаја" од стране домаћих власти и нова велика неправда од стране међународне заједнице. А то би пружило веома добру прилику недемократским политичким снагама, које су, наравно, истовремено националистичке и изолационистичке, да мобилишу широку подршку грађана. Уз то, чак и тренутна недефинисана позиција Косова, која у суштини представља ситуацију продужене акутне кризе, служи као снажан извор за националистичку мобилизацију, и на тај начин представља озбиљну препреку за консолидацију демократског система.

Укратко, тешкоће да се на задовољавајући начин, у догледно време, реше два крупна проблема везана за статус државе, значе да ће дубока политичка криза, на више или мање манифестан начин, наставити да обележава ова подручја. А са политичког плана та трајна нестабилност ће се неминовно преливати на економски: страни капитал ће наставити да изузетно опрезно улази у земљу, а његова несташица ће озбиљно ограничавати шансе економске и друштвене трансформације у Србији, чак и у случају да политичка елита постигне програмски и акциони консензус, што у последње време изгледа све мање вероватно.

аб. *Партијски систем*. Јасно је из претходног дела да нису само „нелојалне" етничке групе претња актуелном процесу демократизације у Србији. Слична претња долази од „нелојалних" политичких партија. Другим речима, партије са изразитом недемократском оријентацијом (СПС, Српска радикална странка – СРС – В. Шешеља и Странка српског јединства – ССЈ, још једна парламентарна странка) и даље

уживају подршку – не безначајног! – дела српског изборног тела. Спољашње околности (пад Берлинског зида, уз озакоњење вишепартијности у другим југословенским републикама) су биле те које су принудиле Милошевићеву власт да уведе вишепартијски систем 1989, тако да током своје владавине Милошевић није никада заправо прихватио опозиционе партије као равноправне партнере, који би требало да имају иста права у политичкој утакмици. Опозициони лидери су најчешће били третирани као „издајници", који морају да се толеришу због спољног притиска. (СРС је, највероватније, организовао сам Милошевић и држао је у животу као екстремнију верзију његове властите политике. ССЈ – као релативно новија организација, чији је настанак такође вероватно везан за исту лабораторију – представља нешто „мекшу" верзију идентичне оријентације.) Ништа се није променило у организацији, идеологији и јавном говору ових партија током десетогодишњег периода постојања политичког такмичења. Исте структуре су остале и пошто су изгубиле власт на изборима 2000, па чак и пошто је Милошевић послат у Хаг. Ово очигледно значи да су оне суштински против демократског поретка, и да покушавају да га опструирају док су у опозицији (што њихово понашање у Парламенту доказује), а да би га ограничиле – па чак и укинуле, уколико би то било могуће – ако би поново дошле на власт. Иако може изгледати охрабрујућа чињеница да подршка овим партијама међу становништвом није порасла у последње време (чак и после неколико политичких криза које су погодиле земљу, укључујући – сада већ коначни – разлаз у владајућој Демократској Опозицији Србије (ДОС), изручење Милошевића итд.), продужено стање кризе (и могућа оштра економска рецесија) може створити услове у којима би масовна мобилизација од стране ових партија била успешнија, а демократска трансформација доведена у опасност. (На последњим масовним уличним демонстрацијама, у јулу 2002. у Београду, СПС је успео да окупи 4-5.000 људи, али је популистичко-националистички Српски покрет обнове Вука Драшковића, истога дана!, окупио – уз подршку још две минорне странке – два до три пута већи број присталица.)

Још проблематичнији елемент политичког система је, можда, неконсолидован облик про-демократских партија у Србији, и ДОС-а нарочито. Док је јединство свих опозиционих партија, невладиних организација, (дела) радничких синдиката, друштвених покрета (као што је био „Отпор", који су организовали студенти) итд. био неопходан услов за победу над Милошевићем, конгломерат од 17 партија је коначно показао неспособност да делује као јединствена група на власти. Ове партије имају различите политичке оријентације (социјалдемократске, лево од центра, десно од центра; за и против монархије; централистичке и „аутономашке" итд.), многе од њих су веома мале (у смислу њихових организација и подршке у бирачком телу), док две од њих сањају да задобију апсолут-

ну већину на следећим изборима (Демократска странка Србије /ДСС/ југословенског председника Војислава Коштунице, и Демократска странка /ДС/ српског премијера Ђинђића).

Веома велики пораст популарности Коштунице после победе на председничким изборима проширио се на његову партију, тако да је подршка становништва ДСС-у порасла са маргиналне (3-4%) пре 2000. године на релативну већину (неких 30% средином 2001. и нешто више од 20% годину дана касније). Ово је одмах довело до борбе за власт између ДСС и ДС (која је имала много већу подршку током периода Милошевића, али је само постепено увећавала број присталица у јавности после октобра 2000, на око 20% половином 2002). Ова борба би била потпуно нормална у (барем релативно) стабилним политичким условима, пошто су партије управо машине направљене за институционалну борбу за политичку власт. Међутим, та борба у Србији је почела пре него што су створени институционални предуслови за демократски политички систем (нови Устав, независност судства, медија итд.). Тако је стварање ових предуслова постало главни објекат – све огорченијих – политичких сукобљавања две водеће партије унутар ДОС-а. Последице тога су двоструке: успоравање реформи, због усмеравања главнине политичке енергије на међусобне сукобе, и – управо због тог разлога! – отуђивање од политичког живота значајног дела становништва (које се истовремено суочавало са неизбежним тешкоћама транзиције у капитализам). Укратко речено, у политичкој сфери створена је негативна спирала: већина становништва (гласача!) је подржавала решења по којима би водеће партије ДОС-а остале заједно, или бар сарађивале на реформама; ДОС је – у сваком погледу – подељен и стално у конфликтима (то важи не само за ДСС, за коју је постало извесно да више ни формално не припада коалицији, већ и за многе друге чланице коалиције); конфликти доводе до одлагања реформи и повећавају незадовољство народа свим партијама и лидерима; а то чини њихове међусобне конфликте још оштријим. Другим речима, политички систем је изложен конфликтима са дестабилизујућим последицама (могућег дугог трајања!) пре него што је постигнута иницијална демократска стабилност. До сада, недемократске партије нису успеле да извуку корист из ове ситуације. Такође, није вероватно да ће у свом садашњем облику оне моћи да накнадно повећају подршку (посебно након озбиљне поделе унутар СПС-а, коју је, по типичној историјској иронији, у значајној мери „помогла" владајућа коалиција ДОС, на исти начин на који је раније СПС настојао да подели опозицију). Међутим, у условима тренутне политичке, а посебно државне нестабилности, као и постојећих и надолазећих економских проблема, није тешко замислити уздизање, ако већ не старих онда неких нових демагога, који могу задобити масовну популарност и тиме запретити демократском развоју у земљи.

Б. ЕКОНОМСКИ ПОДСИСТЕМ

Модеран демократски систем, као што је давно примећено, може бити стабилан само у земљама на одређеном нивоу економског развоја (Lipset, 1960; Huntington 1984; Dahl, 1979). Док овај ниво не мора бити превисок (па може бити знатно испод оног у савременим западним земљама, као што показује пример Индије), проблем постаје много озбиљнији када се релативно низак ниво друштвеног производа удружи са његовим дуготрајним значајним опадањем, као што је био случај у Србији током 90-их. Слом економије и осиромашење већине становништва „помогли" су гласачима да коначно одаберу Коштуницу и ДОС на изборима 2000. Природно је што су очекивања од нове Владе (у поређењу са претходном) истовремено била изразито повећана. Док су ова очекивања делимично задовољена током 2001 – животни стандард је у просеку порастао, али веома скромно, нарочито за поједине друштвене групе – сада је сасвим очигледно да се економске прилике у земљи, па тако ни материјални положај већег дела становништва, неће значајно побољшати током 2002. године. Наиме, због жестине политичких сукоба и одсуства базичног консензуса унутар реформистички оријентисаних странака, дубље структуралне реформе (нарочито приватизација у индустријском сектору) почињу у ширим размерама тек ових дана. Повећање незапослености (која је и до сада била изузетно висока) и несигурност радног места ће неизбежно отуђити индустријске раднике од реформистичке владе, слично као што су се, нпр. неке групе службеника отуђиле, након што је држава принудила неколико великих банака да банкротирају, или када су знатно више подигнуте плате запосленима са универзитетским образовањем, него онима са средњим и нижим, у судству и здравству. Може се очекивати да ће, после низа атомизованих, слабо организованих, недовољно масовних и не много ефикасних јавних протеста, основна реакција незадовољних људи бити губљење интереса за политику, што је већ забележено не само у јавно-мњењским истраживањима него и на гласачким местима, а очекује се и на следећим изборима. Уз то, наставак економских тешкоћа, „потпомогнутих" немилосрдном борбом између чланова коалиције ДОС (ДСС и ДС посебно), могла би довести до тога да гласачи, пре или касније, дају шансу (већ формираним или новим) недемократским партијама да дођу на власт.

Ц. ДРУШТВЕНИ ПОДСИСТЕМ

ца. *Средњи слојеви*. Већ неколико година се нашироко тврди, чак и међу образованим социолозима, да нестанак средње класе у Србији (због општег осиромашења) представља једну од главних сметњи демократском развоју. Показао сам на оба подручја, теоријском и емпиријском,

да је таква тврдња погрешна. Само је један елемент социјалног статуса средње класе био озбиљно угрожен у Србији током 90-их – материјални положај – а чак и овај само делимично (текући приходи). Наша истраживања су јасно показивала да су градски стручњаци задржали значајно виши животни стандард у поређењу са нижим друштвеним слојевима (не само због бољих услова становања, већих уштеђевина и редовних плата, него и захваљујући чињеници да су њихови приходи на пољу сиве економије – која је представљала 40-45% економских активности у земљи током периода међународних санкција – били већи него приходи осталих група – уп. Лазић, ур. 2000). Истраживања су исто тако показала да су припадници средњих слојева већином задржали своје типичне вредносне оријентације, као што су модернизам, универзализам, отвореност према свету, склоност према тржишној утакмици, па наравно и про-демократске ставове (уп. Кузмановић, у Голубовић, ет ал. 1995). Коначно, људи из градске средње класе су чинили кичму великих анти-милошевићевских уличних протеста током 1996/97, који су показали да се режим убрзано приближава крају (уп. Лазић, ед. 1998), као и оног покрета који је коначно збацио режим (на улицама и гласачким кутијама током 2000).

Наравно, ова група је очекивала да постане један од добитника у процесу трансформације, нарочито пошто су таква очекивања испуњена у свим другим постсоцијалистичким земљама (уп. Милановић 1999). С обзиром на то, средња класа ће сигурно наставити да подржава даље капиталистичке и демократске промене у Србији. Међутим, мора се имати на уму да је ова групација изразито мањинска у Србији (десетак процената становништва), као и да њени чланови могу бити веома осетљиви на успоравање и одлагање реформи, и разочарани у политичаре ДОС-а. Политичка апатија, која из тога лако може следити, прети да у јавном животу створи празан простор, који би био погодан за поновни успон популистичких идеологија, помоћу којих би недемократске партије мобилисале подршку нижих слојева становништва (који су потенцијални губитници током првих година транзиције)!

цб. *Нижи слојеви*. Говорећи о друштвеним групама на нижим нивоима социјалне хијерархије – рутинским службеницима, квалификованим и неквалификованим радницима, сељацима, незапосленима, пензионерима итд. (а нарочито онима који живе у мањим градовима и селима) – неопходно је подсетити да су они чинили главнину присталица бившег ауторитарног режима у Србији. Објашњење ове чињенице је веома комплексно и укључује објективне и субјективне чиниоце (видети „потпуну" листу чинилаца у Лазић, Рекапитулација, Лазић ур. 2000). Кад је реч о објективним, овде ћу издвојити само редистрибутиван и привидно егалитаран (на нивоу општег сиромаштва) карактер режима, који су многобројни припадници нижих слојева друштва схватали као једини извор сигурности у катастрофалним животним околностима насталим у усло-

вима рата и санкција УН. Значајно место на субјективној страни заузима широко распрострањен ауторитарни карактер у политичкој култури становништва Србије. Многа истраживања су потврдила налазе да је „друштвена свест" већине становника Србије (а што се овога тиче, и становника свих делова бивше Југославије, са изузетком Словеније) обележена ауторитарним карактеристикама (уп. Кузмановић, у Лазић, ур. 1995). Безусловно прихватање (политичких) вођа, што представља најзначајнији елемент овакве свести, историјски је демонстрирано у узастопним случајевима ранијег југословенског (комунистичког) председника Јосипа Броза, первертираног комунистичко-националистичког боса Слободана Милошевића и демократски изабраног Војислава Коштунице (последњи је био постигао популарност о којој Милошевић никада није сањао). Могло би се учинити да је охрабрујуће то што је трајање обожавања лидера постајало све краће и краће (у случају Јосипа Броза трајало је неких 30 година, у случају Слободана Милошевића трајало је 10 година, док је некритична подршка становништва Коштуници пала са 70% на половину тог броја за годину дана!). Међутим, исто разочарање у политичке вође, које би могло бити схваћено као знак сазревања демократске политичке културе, такође би могло представљати (има ли се на уму распрострањеност традиционалне културе) плодно тло за неког новог демагога, у случају да садашња економска стагнација потраје, или пређе у акутну економско-политичку кризу.

цц. С*индикати*. Неки елементи цивилног друштва, које је свој нагли успон доживело нарочито у последњим годинама Милошевићеве владавине, такође заслужују да буду укључени у кратку дискусију о чиниоцима који подржавају и чиниоцима који ометају демократски развој у Србији. Синдикати, који су у време рушења недемократске власти имали сасвим маргиналну (и то пре негативну) улогу, сада су најзначајнији такав елемент. Њихов значај у процесу транзиције лежи (у принципу!) у њиховој могућности да посредују интересе запосленог становништва према политичкој елити. Елита врши реконструкцију друштва првенствено (краткорочно гледано и, природно, ако се оставе по страни за њу најважнији – њени властити! – интереси) у интересу средњих слојева (као што смо видели), а то сада чини у ситуацији продужене и дубоке економске кризе. Синдикати могу – штитећи интересе нижих група (које су у најмању руку привремени губитници преласка у капитализам!) и на тај начин чинећи „умеренијим" доминантни нео-либерални ток реформи – истовремено да постигну следеће: да *легитимишу* општу реформску оријентацију елите, да у значајној мери *пацификују* друштвене конфликте; и да на тај начин побољшају услове за даље реформе.

Озбиљан поблем у Србији је чињеница да овакви синдикати не постоје! Савез самосталних синдиката (ССС), који окупља највећи број чланова, практично је нереформисана организација, која је преживела из вре-

мена комунизма и каснијег Милошевићевог периода. Током ауторитарног режима ССС је блиско сарађивао са Владом и био укључен у „размењивање" натуралне помоћи (углавном у храни) – коју је режим давао осиромашеним члановима синдиката – за (барем пређутну) подршку тих чланова Влади. Овај аранжман је обезбедио привлегован положај челницима ССС у такмичењу са осталим, новоформираним синдикатима. После промене режима, челници ССС су покушали да изграде нову легитимацију, примењујући популистичку политику одбране краткорочних интереса радника од неких (неизбежних) мера реформске политике (доношење Закона о раду, стечај великих државних банака, исправљање диспаритета цена итд.). Укратко речено, вође ССС, који су се веома трудили да умире било који облик радничких протеста током 90-их, однедавно покушавају да искористе било коју прилику у којој се јавља (разумљиво!) незадовољство радника, да би организовали штрајк (или подржали дивљи штрајк) и „доказали" своју „истинску" про-радничку политику. Другим речима, учинак овог синдиката је управо супротан од раније поменутог модела који би доприносио трансформацији. Он, делујући скоро искључиво у интересу синдикалног руководства, фактички подстиче социјалне конфликте и на тај начин успорава или потенцијално онемогућава структуралне реформе.

Други значајнији синдикат, Независност, основан је почетком 90-их као антирежимска организација, која је блиско сарађивала са опозиционим партијама у Србији, и учествовала (додуше, сасвим маргинално, сразмерно утицају међу запосленима) у већини активности усмерених на промену режима. Због тога је, током више година, примала и финансијску помоћ са Запада. Ретроспективно се може закључити, међутим, да је та помоћ била контрапродуктивна, пошто је учинила непотребном даљу масовнију регрутацију нових чланова синдиката од стране челника. На овај начин, Независност је остала мањински синдикат чак и после 2000. године, предвођен (и то на сумњиво демократски начин) од стране људи који су се, пошто се режим променио, нашли исувише блиско повезани са неким политичким партијама и њиховим лидерима који су ушли у нови државни апарат. Ранији непријатељски политички односи поткопавају (наоко логичну и свакако корисну) сарадњу ССС и Независности, стварајући од ова два синдиката више противнике него такмаце. Раније везе Независности са (тренутно владајућим) ДОС-ом спречавају конзистентнију одбрану права запослених, док релативно малобројно чланство, и недовољно чврста организација, стварају потешкоће вођама да се одлучније дистанцирају од нове политичке елите.

Ово практично значи да у Србији нема организација које могу легитимно да формулишу и представљају, на конзистентан начин, средњорочне и дугорочне интересе запослених. (Трећи значајнији синдикат, Асоцијација, директно је заступљен у српској влади, пошто је његов пред-

седник министар! Поред тога, треба поменути да у целом низу већих предузећа постоје синдикати који немају никакве везе, или су сасвим слабо повезани, са руководствима у централама, што синдикалној слици даје сасвим размрвљен изглед.) Атомизовани с једне стране, и погођени дубоком економском кризом која се наставља (и која само може бити погоршана, због наступајућег реструктурисања – приватизације, раста незапослености итд.), с друге стране, запослени се могу наћи у ситуацији која представља плодно тло за демагошке поруке и радикалну мобилизацију. Комбиновани са претходно описаним политичким неизвесностима у организационо/институционалним и социјалнопсихолошким сферама, ови економски проблеми – у тим истим сферама! – могу поново „позвати", у средиште политичке сцене, друштвене снаге које су непријатељске према демократији, оне снаге чија је смена у Србији одузела толико времена, енергије и људских жртава.

Д. ЗАКЉУЧНА ЗАПАЖАЊА

За избегавање претходног песимистичког сценарија, примарну одговорност има (демократска) политичка елита. (Наравно, поред поменутог, могућ је – уз деловање претходних чинилаца – још један негативан сценарио, једва нешто мање лош од претходног, а то је дугорочно успоравање промена. Србију би такав исход заковао при дну европске хијерархије економске развијености, што истовремено значи и да би демократски развој у земљи био трајно оптерећен неизвесношћу, са даљим дестабилизујућим последицама по Балкан итд.) По томе, међутим, како делују последњих месеци, чини се да њени најистакнутији припадници те своје одговорности нису свесни. Уверени да се њихови озбиљни политички конкуренти налазе искључиво у оквирима ДОС-а, партијски лидери Коалиције су, у необузданој похлепи за влашћу, а у настојању да ојачају сопствене (личне и страначке) положаје, покренули немилосрдну међусобну борбу. Њихови узајамни напади постепено су нарасли до тачке у којој се изборно такмичење претвара у непријатељство, а критика у потпуну дисквалификацију противника на политичком, моралном, па и правно-кривичном (!) плану. Оптужбе за злоупотребу положаја, кршење Устава и закона, диктаторске претензије, криминалне афере, обмањивање јавности и сл, које размењују највиши представници власти, толико су озбиљне, да дерогирају саме политичке институције којима су на челу – и то сасвим независно од тога да ли су засноване на чињеницама, полуистинама или измишљотинама. На тај начин се, даље, компромитује демократски поредак као такав, у околностима у којима је тек почео мучно да се изграђује!

Другим речима, уколико конфликти унутар (доскорашњег) ДОС-а наставе да се развијају у тренутном правцу, са преовлађујућом идејом да се

супарник у политичком такмичењу победи по било коју цену, резултат би био поновно стварање „подељене елите", коју карактерише „непрекидан рат, у коме се у питање не доводи само власт владајуће групе него и политичка слобода..." (Higley and Lengyel, Introduction, in Higley and Lengyel, eds. 2000: 3. Погледати више о односима између „конфигурације елита и типова политичких режима", у Исто). На тај начин би још једном било одложено постепено стварање „консензуалне елите", као јединог средства не само за изградњу демократског друштва у Србији, већ за интеграцију земље у хијерархију глобализујућег капитализма на некој тачки изнад њеног европског дна.

ЛИТЕРАТУРА

Boehle, D. 2000. Internationalisation: An Issue Neglected in the Path-Dependency Approach to Post-Communist Transformation, in M. Dobry (ed.), *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht

Dahl, R. 1979. *Poliarhia. Participation and Opposition*, Yale University

Dobry, M. 2000. Introduction: When Transitology Meets Simultaneous Transitions, in M. Dobry (ed.), *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht

Ђукановић, Б. ет ал. 2001. *Нација и држава*, ЦИД, Подгорица

Greskovits, B. 2000. Rival Views of Postcommunist Market Society. The Path Dependence of Transitiology, in M. Dobry (ed.), *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht

Higley, J. and G. Lengyel, eds. 2000. *Elites after State Socialism*, Rowman and Littlefield, Lanham

Huntington, S. 1984. Will More Countries Become Democratic?, *Political Science Quarterly*

Хунтингтон, С. 1998. *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица

Кузмановић, Б. 1995. *Ауторитарност као социјално-психолошка карактеристика*, у З. Голубовић, ур.
Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba, IFDT i Filip Višnjić, Beograd

Lazic, M. ed. 1995. *Society in Crisis*, Filip Visnic, Belgrade

Lazic, M. ed. 1998. *Protest in Belgrade*, CEU Press, Budapest

Lazic, M. 2000. Serbia: The Adaptive Reconstruction of Elites, in J. Higley and G. Lengyel, eds. *Elites after State Socialism*, Rowman and Littlefield, Lanham

Лазић, М. ур. 2000. *Рачји ход*, Филип Вишњић, Београд

Lijphart, A. 1977. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University

Lipset, S. 1960. *Political Man*, Doubleday

Milovanovic, B. 1999. *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*, The World Bank, Washington, D. C.

Stark, D. and L. Bruszt. 1998. *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*, Cambridge University Press, Cambridge

Mladen LAZIC

ACTUAL PROBLEMS OF POST-SOCIALIST TRANSFORMATION IN SERBIA

Summary

For the previous pessimistic scenario to be avoided, the prime responsibility rests on the (democratic) political elite. If conflicts inside DOS continue to develop in present direction, with the prevailing idea to defeat the opponent in political competition at any cost, the result would be re-creation of „divided elite", characterized by „continual warfi-re, the stakes in which are not just govermental power, but also political freedom".

In that way sukcesively creating of „consensual elite" would once more be delayed, as the only means to build not only democratic society in Serbia, but to integrate the country into the hierarhcy of globalizing capitalism at some point above its European bottom.